

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ
АКАДЕМИЯСЫ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.17.543

**Кол жазма укугунда
УДК 622.014.82001.895(575.2)**

Тулеев Ильяс Валерьевич

**Кыргызстандын тоо кен өнөржайын башкарууну өркүндөтүү
жана инновациялык өнүктүрүү**

Адистиги 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу
(экономика, ишканаларды, тармактарды, комплекстерди уюштуруу жана
башкаруу)

АВТОРЕФЕРАТ

экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн

Бишкек -2017

Диссертациялык иш С. Мамбеталиев ат. Чүй университетинде аткарылды.

Илимий жетекчи: экономика илимдеринин доктору, профессор
Самигуллин Эльдар Валиевич

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, профессор
Орозбаева Аяткан Орозбаевна

экономика илимдеринин доктору, доцент
Городнянский Иван Васильевич

Жетектөөчү уюм: Ж. Баласагын ат. Кыргыз улуттук
университетинин экономика
факультетинин «Экономика» кафедрасы
Бишкек ш., Жибек-Жолу пр., 394

Диссертацияны коргоо 2017-жылдын 31-октябрында саат 16-00да М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине караштуу экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.17.543 диссертациялык кеңешинин жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик башкаруу Академиясынын жыйналышында, 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58 дареги боюнча өтөт.

Диссертация менен 720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү, 58 дареги боюнча М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин китепканасынын илимий залынан таанышууга болот.

Автореферат 2017-жылдын 29- сентябрында жиберилген.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы
Э. И. К., доцент

Байтерекова Г.С.

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Тоо кен өнөржайы ири материалдык баалуулуктарды түзөт жана товардык өндүрүштүн бардык тармактарынын тиричилик аракетинин негизги булактарынын бири катары кызмат кылат. Анын бүткүл өнөржайлык иши кайра жандандырылгыс жаратылыштык минералдык ресурстарды эксплуатациялоого негизделген. Бул өзгөчөлүк тоо кен өнөржайына пайдалуу кендердин геологиялык запастарын толугу менен алуу жоопкерчилигин артат. Демек, баланстык жана баланстан тышкаркы кендерди мүмкүн болгон минималдуу жоготуулардын жана ылдыйлатуулардын чегинде иштетүү маселелери жер астындагы кендерди рационалдык пайдалануунун жана коргоонун негизги заманбап геотехнологиялык жана геоэкологиялык көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Бул маселенин маанилүүлүгү «Жер казынасы жөнүндө» КРнын Мыйзамы менен баса белгиленет, ага ылайык менчик формасына карабай, бардык тоо кен ишканалары казылып алынуучу пайдалуу кендерди толук чыгарып алууну жана казылып алынуучу пайдалуу кендердин сапатын жана минералдык ресурстарды жер казынасын пайдалануунун бардык этаптарында рационалдуу жана комплекстүү пайдаланууну камсыздоого, ошондой эле чыгарылып алынуучу жана жер астында калган негизги жана алар менен кошо жаткан пайдалуу кендердин анык эсебин жүргүзүүгө милдеттүү. Демек, аталган көйгөйдү чечүү Кыргыз Республикасынын тоо кен өнөржайын мындан ары өнүктүрүүдө актуалдуу мааниге ээ.

Теориялык жана усулдук иштер өнөржайдын муктаждыктарынан жана талаптарынан, тажрыйбадан жана практикадан, өндүрүш күчтөрүнүн өнүгүүсүнөн жана өндүрүштүк мамилелерден пайда болоорун жана өнүгөөрүн белгилей кетүү керек.

Демек, илимдин жана практиканын биримдиги өндүрүштүк күч катары алдыга чыгат жана өндүрүштүк мамилелерди аныктайт. Ошону менен параметрлердин жана өндүрүштүк процесстердин, ошондой эле аларды башкаруунун теориялык жана усулдук негиздерин иштеп чыгуу тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнү тездетүүнүн негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар менен байланышы. Диссертация 2013-2017-жылдарга туруктуу өнүгүүнүн Улуттук стратегиясынын, КРнын мамлекеттик аймактык саясатын өнүктүрүү Концепциясынын, КРнын 2020-жылга чейинки мезгилде экономикалык өнүгүүсүн инновациялык модернизациялоо Стратегиясынын, КРнын 2035-жылга чейинки мезгилде экономикалык өнүгүүсүн инновациялык модернизациялоо Концепциясынын, Кыргыз Республикасын 2015-2017-жылдарга социалдык –экономикалык өнүгүүсүнүн Орто мөөнөттүү болжолунун алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп башкаруунун жана инновациялык өнүктүрүүнүн теориялык көйгөйлөрүн жалпылоо жана тактоо, жана анын негизинде тоо кен

ишканаларынын, жер казынасынын ээси катары мамлекеттин жана минералдык сырьёунун керектөөчүсү катары жарандык коомдун экономикалык кызыкчылыктарынын өз ара аракеттенүүсүнө негизделген Кыргыз Республикасынын тоо кен өнөржайын башкаруунун жана инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизм иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөнкү милдеттер коюлган:

- тоо кен өнөржай ишканаларын башкаруу көйгөйлөрүн тереңдетилген теориялык жана усулдук изилдөөгө алуу;

- өнүккөн чет өлкөлөрдөгү тоо кен өнөржайын башкаруу тажрыйбасын анализдеп чыгуу;

- тармакты башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизмине таасир этүүчү факторлорду анализдеп чыгуу, системалаштыруу, классификациялоо;

- КРны өнүктүрүүдө минералдык-сырьёлук ресурстардын абалын изилдеп үйрөнүү, мүмкүн болгон перспективаларды жана тоо кен өнөржайын башкаруу системасынын өнүгүү багытын аныктоо;

- Кыргыз Республикасынын тоо кен өнөржайынын абалын комплекстүү анализдеп чыгуу жана баа берүү;

- тоо кен байытуу комбинатын («Бозумчак»ТБК) инновациялык башкаруу тажрыйбасын үйрөнүү жана пайдалануу;

- тармакты өнүктүрүү стратегиясынын Жол картасын иштеп чыгуу;

- тоо кен тармагын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

- тоо кен тармагын 2025-жылга чейинки мезгилде инновациялык өнүктүрүүнүн Стратегиялык болжолун иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы тоо кен өнөржайын инновациялык башкаруу уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүдө жатат, тоо кен өнөржай ишканаларын уюштуруу-экономикалык башкаруу механизмдин мазмундук маңызынын жана курамынын теориялык мамилелери жалпыланган жана такталган, атап айтканда:

- тоо кен ишканаларын башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизмдеринин маңызынын, мазмунунун, принциптеринин жана уюштуруу-экономикалык механизмдеринин теориялык аспектилери такталган;

- тоо кен өнөржайындагы тобокелчиликтердин экономикалык, финансылык жана башка түшүнүктөрү аныкталган, аларды квалификациялоо жүргүзүлгөн, башкарууну баалоону идентификациялоонун ыкмалары сунушталган;

- тоо кен өнөржайын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары сунушталган;

- «Бозумчак» ТБКдагы калдыктарды кургак сактоону уюштуруунун усулу сунушталган;

- «Бозумчак» ТБКдагы өндүрүш процесстерин көзөмөлдөөнүн жана жөнгө салуунун виртуалдык көзөмөлдөө усулу иштелип чыккан;

- өндүрүштөгү коопсуздуктун нөлдүк деңгээлинин усулу иштелип чыккан;

тоо кен өнөржайын инновациялык өнүктүрүүнүн Жол картасы иштелип чыккан жана тоо кен тармагын башкаруунун курамдык модели сунушталган;

тоо кен өнөржайын 2025-жылга чейинки мезгилде инновациялык өнүктүрүүнүн Стратегиялык болжолу түзүлгөн.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

Диссертациялык иште алынган КРдагы тоо кен өнөржайын уюштуруунун жана башкаруунун усулдары, ошондой эле «Бозумчак» ТБКда колдонулган башкаруучулук усулдары бүткүл тармактын ишиндеги натыйжалуулукту жогорулатууга кыйла өлчөмдө кол кабыш кыла алат. Диссертациянын жоболорун жана жыйынтыктарын чарбалык субъектилердин практикалык ишмердүүлүгүндө, республиканын экономикасынын минералдык-сырьёлук секторунун өнүгүүсүн анализдөө жана болжолдоо менен алектенген министрликтердин, ведомстволордун ишинде, ошондой эле өнөржайды башкаруу жаатындагы адистерди даярдоо чөйрөсүндө колдонууга болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү.

Диссертациялык иште алынган натыйжалар башкаруунун каражаттары жана механизмдери, айрыкча аларды реализациялоо формалары боюнча коммерциялык продукт болуп бере алат. Жүргүзүлгөн изилдөөгө «Интернет» тармагында, анын ичинде мамлекеттик бийлик органдары тарабынан кызыгуу жаралган.

Башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизминин пайдалануу үчүн сунушталган элементтери тоо кен ишканаларынын, минералдык-сырьёлук продукциянын керектөөчүлөрүнүн жана жер казынасынын менчик ээсинин экономикалык кызыкчылыктарын тең салмактоого, кирешени жер казынасынын менчик ээси – мамлекеттин жана жер казынасын пайдалануучулар ортосунда өз ара пайдалуу негизде бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Диссертациянын коргоого алып чыгылган негизги жоболору:

1. Тоо кен өнөржайын башкаруунун теориялык, усулдук жана практикалык көйгөйлөрүнүн комплекси.

2. Тоо кен тармагынын өлкө экономикасындагы артыкчылыктуулугун негиздөө жана КРнын тоо кен өнөржайынын абалын комплекстүү анализдөөнүн жана баалоонун натыйжалары.

3. Тоо кен тармагындагы тобокелчилик түшүнүгүнүн экономикалык маңызы, алардын квалификациясы, башкаруудагы идентификациялоонун жана баалоонун ыкмалары.

4. Тоо кен компанияларынын жергиликтүү бийлик органдары жана калктын коомдук уюмдары менен өз ара мамилелелеринин системасы.

5. «Бозумчак» ТБКдагы башкарууну жана инновациялык өнүктүрүүнү өркүндөтүүнүн тажрыйбасы.

6. Тоо кен тармагын инновациялык-инвестициялык өнүктүрүүнүн Жол картасы жана аны башкаруунун 2025-жылга чейинки модели.

7. Тоо кен өнөржайын 2015-жылга чейинки мезгилде өнүктүрүүнүн Стратегиялык болжолу.

Талаптануучунун жеке салымы. Талаптануучу Бозумчак руднигиндеги инновациялык башкаруунун принциптерин жана механизмдерин теориялык, усулдук жана практика түрүндө иштеп чыккан жана бул тажрыйбаны республиканын бүткүл тоо кен өнөржайын өнүктүрүүдө мындан ары пайдалануунун болжолун киргизген. Диссертациялык изилдөө процессинде талаптануучу тарабынан тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнүн илимий-экономикалык комплекстүү анализи жүргүзүлгөн жана илимий – публицистикалык материалдарды, статистикалык жыйнактарды ж.б. изилдеп үйрөнүүнүн негизинде бүткүл тоо кен тармагынын өнүгүүсүнө баа берилген. Талаптануучунун демилгеси менен ИИИ жана Россиянын, Украинанын, Казакстандын жана Кыргызстандын долбоорлоо мекемелери менен биргеликте «Бозумчак» ТБКда КМШ өлкөлөрүндө аналогу жок концентратты кургатуучу жабдуу орнотулган. Теориялык –усулдук аспектилер Кыргызстандын тоо кен өнөржайын башкарууну өркүндөтүү жана инновациялык өнүктүрүү боюнча механизмдерди жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуучу биринчи даражадагы база катары кызмат өтөп берди.

Изилдөөнүн натыйжаларын сынап көрүү. Диссертациялык изилдөөнүн негизги натыйжалары жана жыйынтыктары диссертанттын эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларында, атап айтканда: «Илимдеги жана билим берүүдөгү инновациялык технологиялар» Эл аралык илимий –практикалык конференциясында (2016-жылдын 18-20 –марты, РФ, Чебоксары ш.), 2016-жылдын 28-29 – майында РФнын Казань ш. өткөн «21-кылымдагы дүйнөлүк илим билимдин интеграциялануу процесстери» Эл аралык илимий –практикалык конференциясында, 2016-жылдын 18-20 – майында Бишкек ш. өткөн Евразиялык Бизнес жана Экономика боюнча конференцияда (ЕСВЕ 2016), 2016-жылдын 28-апрелинде Бишкек ш. өткөн «Кыргызстандын тоо кен өнөржайындагы тобокелчиликтерди башкаруу» Эл аралык илимий –практикалык конференциясында чыгып сүйлөгөн сөздөрүндө жана докладдарында чагылдырылган, тематика боюнча катышуунун жана изилдөөнүн жыйынтыктары КР ЖАК жана РФ тарабынан сунушталган илимий журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын натыйжаларын макалаларда чагылдыруунун толуктуулугу. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча автор тарабынан диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмунун чагылдырган жалпы көлөмү 2,2 басма баракты түзгөн 6 илимий макала жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, тыянактардан жана практикалык сунуштардан, 139 аталыш камтылган пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат, 191 компьютердик тексттин бетин, 28 таблицаны, 20 сүрөттү жана тиркемени камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУУНУ

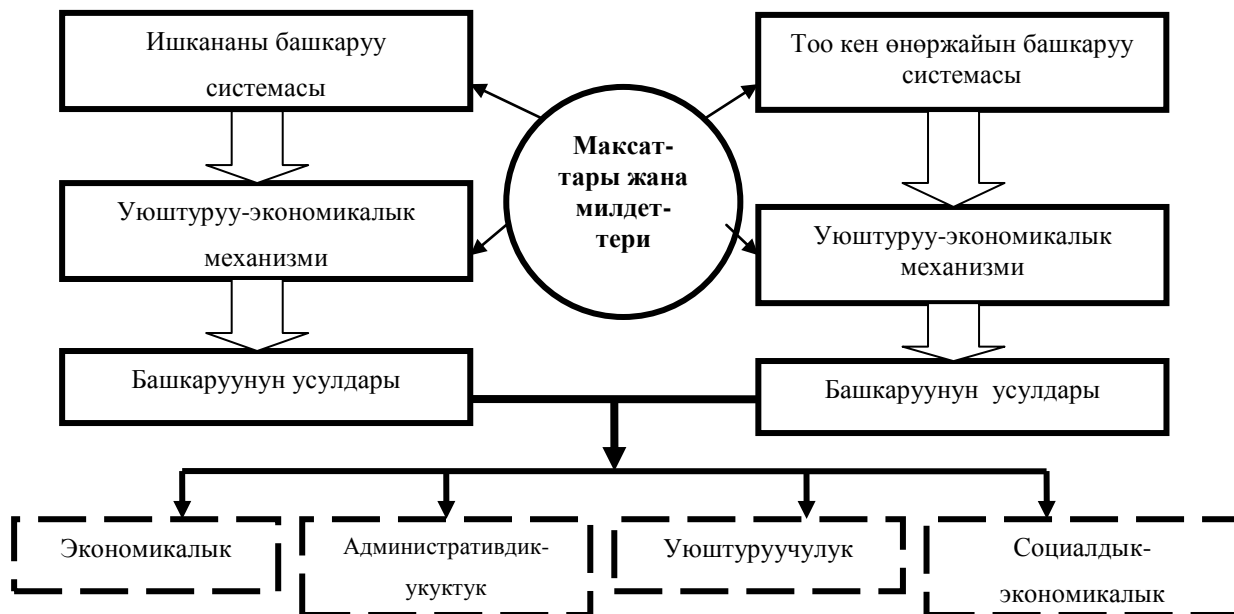
Киришүүдө диссертациялык теманын актуалдуулугу, теманын мамлекеттик илимий программалар менен байланышы негизделген, изилдөөнүн максаттары аныкталган жана милдеттери коюлган, илимий жаңылык деңгээли

аныкталган. Иштин экономикалык жана практикалык маанилүүлүгү, ошондой эле диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана усулдук негиздери жана натыйжалары ачылып берилген.

«Тоо кен өнөржайын башкаруунун илимий-теориялык жана усулдук негиздери» биринчи главасында тоо кен өнөржайын башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизминин маңызы изилденген, тобокелчилик түшүнүктөрү, алардын квалификациясы, башкарууну баалоону идентификациялоонун ыкмалары аныкталган жана чет өлкөлөрдөгү тоо кен өнөржайын башкаруунун тажрыйбасы изилденген.

Уюштуруу-экономикалык механизм башкаруу системасы катары изилдөө менен бул категория астында башкаруунун формаларынын, усулдарынын жана функцияларынын жыйындысын (бул «башкаруунун экономикалык механизми» түшүнүгүнө тийиштүү нерсе) гана эмес, башкаруу аппаратын да түшүнүү керек. Буга адамдар жана башкаруу функциясын аткарган уюштуруучулук фактор кошумча киргизилет.

Тоо кен өнөржайы тоо кен казуу комплексинин курамына кирет. Тоо кен казуу комплекси өз ара байланышкан, минералдык-сырьёлук ресурстарды издөө, чалгындоо, казып алуу, кайра иштетүү жана минералдык-сырьёлук базасы жок түзүүгө жана ийгиликтүү өнүктүрүүгө мүмкүн болбогон, алардын кайра иштетилген продукцияларын рыноктук реализациялоо менен алектенген экономикалык субъектилерден турган татаал өндүрүш системасы болуп эсептелет. Тоо кен өнөржайынын составдык элементтери болуп ошондой эле белгилүү бир механизм менен аракетке келтирилүүчү башкаруу объектиси бар ишканалар эсептелет. 1- сүрөттө башкаруу системасынын башкаруунун уюштуруу-экономикалык өз ара байланыштары чагылдырылган.

1-сүрөт. Башкаруу системасынын уюштуруу-экономикалык механизмдүү өнөржай тармактары жана ишканаларынын өз ара байланышынын схемасы.

Булак: Федорович В. О. Уюштуруу-экономикалык механизминин ири өнөржайлык корпоративдик түзүмдөрдүн менчигин башкаруусунун составы жана структурасы / В. О. Федорович. – Новосибир. : Ж. Сибирь финансы мектеби, 2006. – № 2. – . 45 – 54 б.

Биз 1-сүрөттөн көрүп тургандай, уюштуруу-экономикалык механизмдин бардык элементтери комплекстүү таасирге ээ. Бул максатка ийгиликтүү жетишүү же ар кандай өндүрүштүк милдетти ийгиликтүү чечүү башкаруунун ар кандай деңгээлинде жетекчилик тарабынан башкарылуучу объекттин ишин координациялоо максатында башкаруунун ар кандай усулдарын комплекстүү колдонууну талап кылаарын тастыктап турат. Мында негизги багыттоочу учур деп системанын (ишкананын) жалпы максаттарынын артыкчылыгын эсептөө керек. Бөлүмдөрдүн (системдик курамчалардын) максаттары, башка системдик курамчалардын максаттарына каршы келбестен, бүтүн уюм катары системанын (ишкананын) максаттарына конкреттүү салым түзүүгө тийиш.

Бүгүнкү күндө максаттардын системасы УЭБМну башкарууда иштелип чыккан ар кандай усулдардын жардамы менен рационалдуу куруунун негизги каражаттарынын бири катары каралууда.

Демек, башкаруунун уюштуруучулук-экономикалык механизми – бул уюштуруу-административдик жана экономикалык өз ара байланышкан, пландаштыруу, иштеп чыгуу, киргизүү, максаттуу программаларды аткаруу жана көзөмөлдөө сыяктуу чаралардын системасы. Башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизмдин концепциясы, конкреттүү усулдарды тандоо өнөржайдын конкреттүү тармагынын экономикасын өнүктүрүү максаттары жөнүндөгү маселенин чечилишинен көз каранды болот. Тоо кен ишканаларынын чарбалык ишмердүүлүгүнүн максаттары системанын ар кандай башка субъектилери – бийлик органдары, продукциянын керектөөчүлөрү ж.б. менен өз ара аракеттенүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат. УЭБМнын негизги элементтеринин ичинде минералдык ресурстарга жана аларды пайдаланган объектилерге болгон менчик укугун жүзөгө ашыруу механизми айырмаланып турат.

Диссертациялык иште биз тобокелчиликтерди, адегенде тоо кен тармагындагы экономикалык жана өндүрүштүк тобокелчиликтерди кадыресе квалификациялоонун негизинде системалаштырылган тоо кен өнөржайындагы тобокелчилик түшүнүгүн аныктадык. Көп учурда тоо-геологиялык долбоорлор инвестицияларды кайтаруунун финансылык тобокелчиликтери пайда болгон жааттан гана каралган.

2-сүрөттө тоо кен өнөржайынын стратегиялык тобокелчиликтерин квалификациялоонун принципалдуу схемасы көрсөтүлгөн.

Долбоорду башкаруунун негизги функцияларына төмөнкүлөр кирет: предметтик областты же долбоордун мазмунун башкаруу, сапатты башкаруу, убакытты жана долбоордун наркын башкаруу.

Түрткү берүүчү башкаруу функцияларына салттуу түрдө булар кирет: маалыматты жана коммуникацияларды башкаруу, байланыштарды жана ташып келүүлөрдү башкаруу, адамдык ресурстарды башкаруу. Долбоордун тобокелчиликтерин башкаруу башкаруу функцияларына кол кабыш кылуучу кошумча жаңы багыт болуп эсептелет.

Чет өлкөлүк инвесторлордун геологиялык жана тоо долбоорлорун жүзөгө ашыруудан эң эле бат-баттан баш тартуусунун себеби экологиялык тобокелчиликтер болуп эсептелет. Жаратылышты коргоонун жогорулатылган

талаптары коюлган көп учурларда инвесторлор көйгөйлүү геологиялык жана тоо долбоорлорун, жадагалса, аларды аткаруунун экономикалык натыйжалары көрүнөөрлүк болгон шартта да андан ары жүзөгө ашыруудан баш тартышат. Бул долбоорлорду жүзөгө ашырууда тоскоол катары эми экологиялык эмес, чечимдин оң болоорун жана аны экологиялык органдар менен өз убагында макулдашуу жагын болжолдоого мүмкүн болбогон экологиялык-административдик тобокелчиликтер кызмат өтөп калганын белгилей кетүү керек.

2-сүрөт. Тоо кен өнөржайынын стратегиялык тармактык тобокелчиликтерин классификациялоонун принципалдуу схемасы.

Булак: Боярко Г.Ю. Кичи жана орто ишканаларды минералдык-сырьёлук база менен камсыздоо стратегиясы // «Жер жөнүндөгү илимдердеги жаңы идеялар» IV Эл аралык конференциясы. Докладдардын тезистери. М.: МГТА. 1999, Т. 2. 287. Б.

Демек, жалпысынан тоо кен өнөржайын идентификациялоо системасын түзүү, классификациялоо жана тобокелчиликтерин башкаруу геологиялык жана тоо долбоорлорун натыйжалары, наркы, убактысы, сапаты боюнча натыйжалуу жүзөгө ашырууну камсыз кылууга, ошондой эле инвесторлордун кызыкчылыктарын канааттандырууга мүмкүнчүлүк берет.

«Кыргыз Республикасынын тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнүн азыркы абалы жана аны башкаруу» экинчи главасында КРнын тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнү анализдөөнүн жана абалына комплекстүү баа берүүнүн натыйжалары, тоо кен өнөржайынын уюштуруу-укуктук негиздери, тоо кен компанияларынын жергиликтүү органдар жана калктын коомдук уюмдары менен өз ара мамилесинин көйгөйлөрү баяндалган. «Бозумчак» ТБКдагы башкаруунун инновациялык тажрыйбасы сунушталган.

Пайдалуу кендерди казып алуу Кыргыз Республикасынын экономикасын ийгиликтүү өнүктүрүүнүн зарыл шарты, ал эми айрым бийик тоолуу аймактар үчүн – ириде калктын жыргалчылык деңгээлин көтөрүүнүн бирден бир мүмкүн болгон жолу болуп эсептелет. Азыркы учурда тоо кен өнөржайында

инвестициялык ишмердүүлүктүн белгилүү активдешүүсү байкалууда, бирок тоо кен жана геологиялык чалгындоолорго узак мөөнөттүү капиталдык салымдарды издеп табуунун жетишсиздиги курч экени сезилүүдө. Инвесторлордун басымдуу бөлүгү муну улутук мыйзамдардын чабалдыгы, жер казынасын пайдалануу укугун каттоо процессиндеги оорчулук, бюрократия жана коррупция, республикадагы пайдалуу кендер жөнүндө маалыматтарды камтыган уюштуруу-маалыматтык системасынын начарлыгы менен түшүндүрүшөт. Республиканын аймагы геологиялык изилдөөлөр жаатында анчалык чоң болбогону менен анын минералдык-сырьёлук потенциалы жетишерлик түрдө изилденбей калып жатканын атамекендик эксперттер көп жолу белгилешкен.

Кыргыз Республикасынын кен тектеринин запастарынын мамлекеттик балансын анализдөө менен ал тоо кендеринин кен чыккан жерлер боюнча сапаты жана саны, өздөштүрүү деңгээли, өнөржайлык өздөштүрүүнүн жайгаштырылуусу жана даражасы, казып алуу жана иштеп жаткан ишканаларды казылып алынуучу кендердин чалгындалган запастары менен камсыздалышы жөнүндөгү маалыматтарды камтыйт деп айтууга болот. (1-таблицаны кара).

1- таблица Казылып алынуучу кендердин мамлекеттик балансы (тонна)

Пайдалуу кендин түрү	Баланстагы кендердин саны	Аныкталган запастар
Тамырлуу алтын	30	404
Чачыранды алтын	24	5,2
Күмүш	12	326
Сымап	4	40335
Сурьма	7	265444
Калай	2	209221
Вольфрам	2	124943
Жез	7	140500
Коргошун	3	27400
Цинк	2	17600
Сейрек кездешүүчү элементтер	1	51500
Молибден	1	2410
Висмут	3	4401
Мышьяк	2	497200
Кобальт	1	273
Бериллий	1	11701

Булак: Дүйнөлүк Банктын тоо кен казуу комплексинде жана жаратылышты пайдалануу секторундагы администрациялоо жана киреше бөлүгүн башкаруу жаатындагы мүмкүнчүлүктөрдү күчөтүү максатында ПРБ ИӨФ Гранты.

Тоо кен продукциясынын учурдагы дүйнөлүк рыногундагы кырдаал салттуу минералдык-сырьёлук ресурстарга: алтынга, күмүшкө, сымапка, сейрек кездешүүчү металлдарга, калайга, жезге, сурьмага, молибденге баалардын ылдам өсүп жаткандыгы биздин республика үчүн жетиштүү түрдө жагымдуу. Акыркы он жылда металлдарга болгон баа 2010-жылга чейин өсүү тенденциясына ээ болду, андан кийин 2016-жылга чейин баалардын ылдыйлоо мезгили башталды. 2013-2015 –жылдарда металлдарга болгон орто –дүйнөлүк

баалар ылдыйлаган, буга тоо кен продукцияларынын бүткүл дүйнө жүзү боюнча толуп кетиши себеп болгон жана муну 2-таблица көрсөтүп турат.

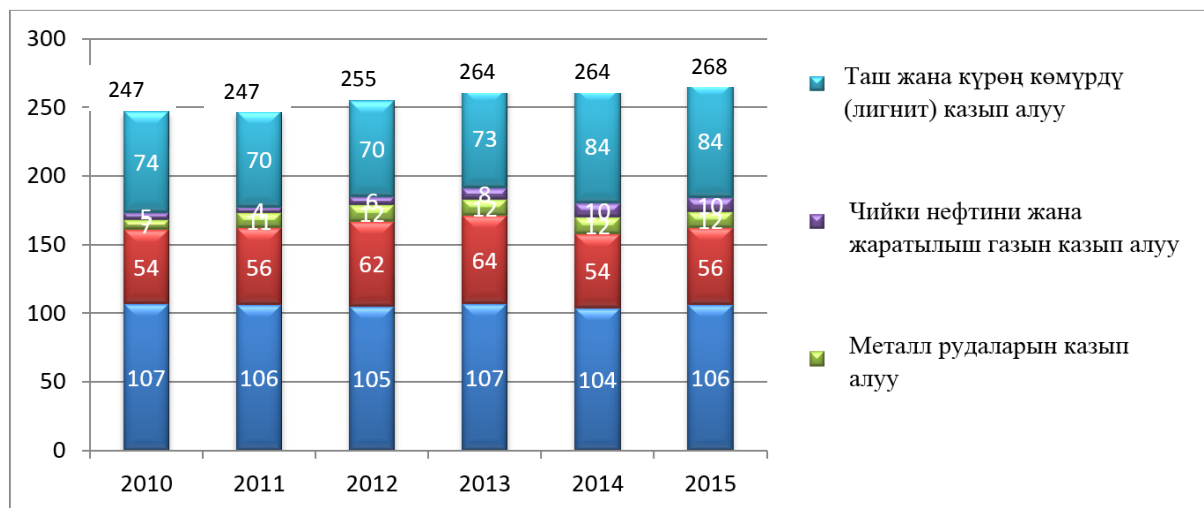
2 – таблица. Глобалдуу тоо кен өнөржайынын негизги товарларына болгон орточо баалардын динамикасы

Жылы	Темир рудасы (долл./т.)	Жез (долл./т.)	Алтын (долл./унция)	Алюминий (долл./т.)	Күмүш (долл./унция)
2010	205	7535	1225	2186	20
2011	166	8821	1570	2417	35
2012	128	7950	1669	2050	31
2013	135	7326	1410	1888	24
2014	98	6860	1266	1898	19
2015	55	5502	1160	1678	16
2016	57	4863	1248	1610	17

Булак: Mine 2016. The game has changed. Review of global trends in mining industry. PWC 2016.

Расмий маалыматтар боюнча 2010-жылы республикада пайдалуу кендерди казып алуу менен алектенген 247 ишкана иштеген, алардын ичинен 7 ишкана тоо кен тармагында иштеген. 2016-жылга ишканалардын жана өндүрүштөрдүн жалпы саны 268ди түзгөн, анын ичинен тоо кен тармагында 12ни түзгөн. Демек, пайдалуу кендерди казып алуу менен алектенген бардык ишканалардын саны 8,5% өссө, тоо кен чөйрөсүндөгү ишканалардын саны 71,4% өскөн. (3-сүрөттү кара).

КРнын тоо кен тармагына өндүрүштүн кыйла жогорку концентрациясы мүнөздүү. Кен казып алуучу ишканалардын басымдуу бөлүгү (2014-жылы – 65%, 2015-жылы – 66%) КРнын үч аймагына: Жалал-Абад, Ысык-Көл жана Ош областтарында топтолгон.

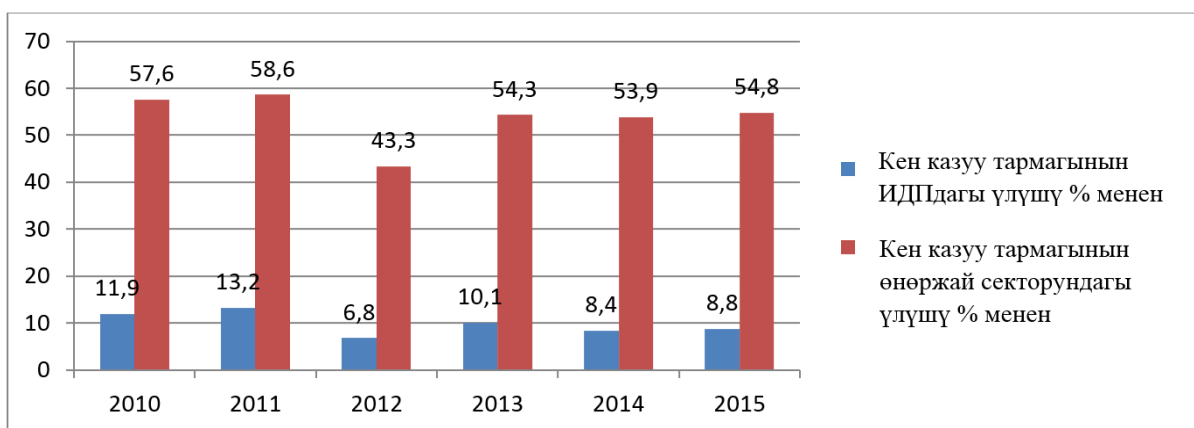

3-сүрөт. 2010-2015 –ж.ж. Пайдалуу кендерди казып алуу менен алектенген өнөржай ишканаларынын жана өндүрүштөрдүн саны

Булак: КТАД (Кен казуучу тармактардын айкындуулук демилгеси) отчетунун 2015-ж. маалыматтары, 12. Б.

Минералдык ресурстарды казып алуу КРнын бүткүл өнөржай комплексинин негиз түзүүчү бөлүгү болуп саналат, анын каралган мезгил ичинде ИДПга кошкон тармактык салымы 2011-жылдагы 8,8%дан 2015-жылда 13,2%ды түзгөн. Мында казып алуучу тармак Кыргыз Республикасынын

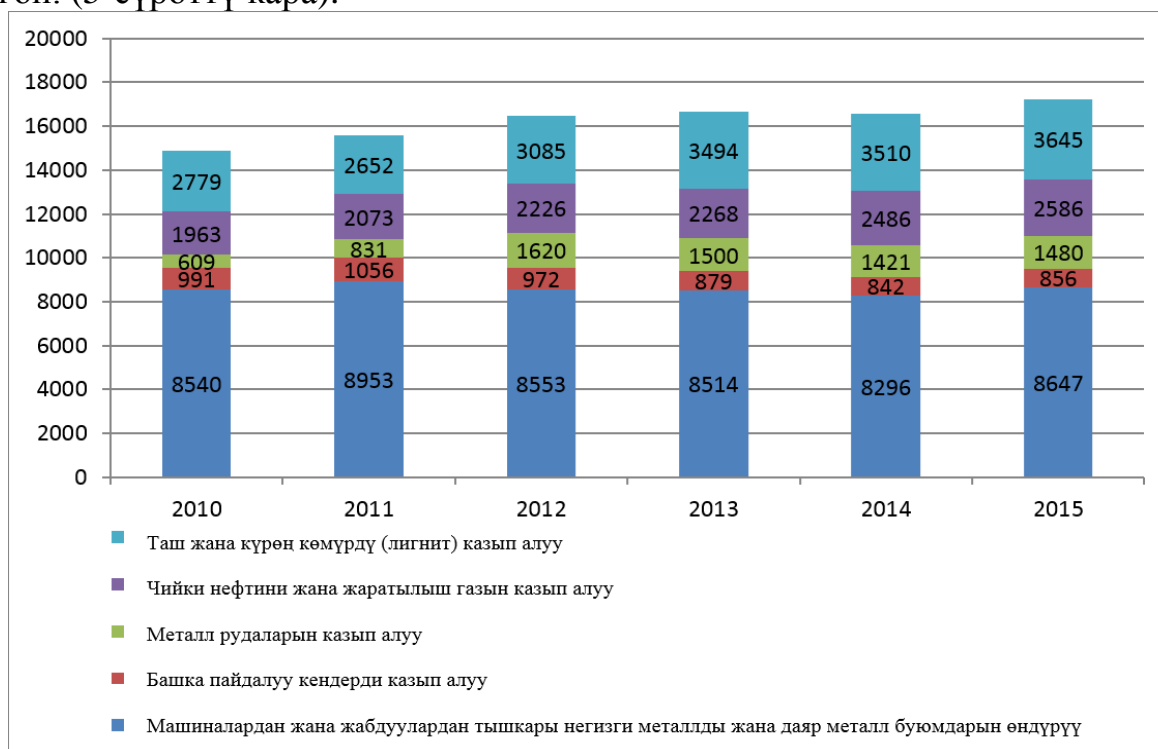
өнөржай өндүрүшүнүн тең жарымын түзгөн (43,3% дан 58,6% га чейинки ылайыктуулукта). (4-сүрөттү кара).

4-сүрөт. Казып алуунун Кыргызстандын ИДПдагы жана өнөржай секторундагы үлүшү.

КТАД (Кен казуучу тармактардын айкындуулук демилгеси) отчетунун 2015-ж. маалыматтары, 7. Б.

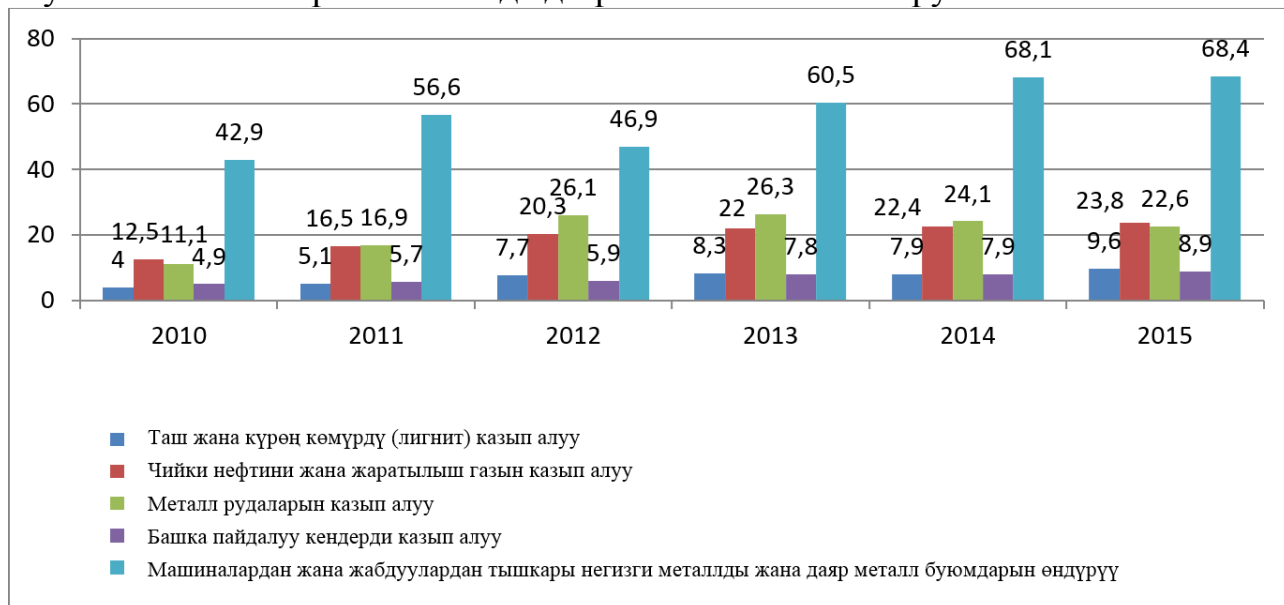
Тоо кен тармагындагы ишке орноштуруу жана эмгекке акы төлөөнүн деңгээлине келсек, мында абал мындайча көрүнөт. 2015-жылда тоо кен казып алуу тармагында иштегендердин жалпы саны 17 214 адамды түзгөн. Бул 2332 адамга көп. 2010-жылга салыштырганда иш менен алектенгендердин эң көп саны негизги металлдардын жана даяр металл буюмдарын жана металл кендерин казып алуу өндүрүшүндө – 8647 адам экендиги белгиленген, бул республиканын казып алуу тармагында алектенген бардык адамдардын 50,2 % түзгөн. (5-сүрөттү кара).

5-сүрөт. 2010-2015 –ж.ж.КРнын тоо кен казып алуу тармагынын ишканаларындагы кызматчылардын жылдык орточо саны.

Булак: КТАД (Кен казуучу тармактардын айкындуулук демилгеси) отчетунун маалыматтары, 59. Б.

КРнын казып алуу тармагындагы эмгекке акы төлөө мындан кем эмес мааниге ээ. Атап айтканда, негизги металлдардын өндүрүшүндө иштеген кызматчылардын орточо айлык акысы республика боюнча эмгекке акы төлөөнүн орточо денгээлинен 2 эсеге жогору. Металл кендерин, ошондой эле нефти жана газ казып алууда иштеген кызматчылардын айлык акысы республика боюнча орточо алганда дээрлик эки эсеге жогору.

6-сүрөт. 2010-2015 –ж.ж. казып алуу тармагынын ишканаларындагы кызматчылардын орточо айлык акысы.

Булак: КТАД (Кен казуучу тармактардын айкындуулук демилгеси) отчетунун маалыматтары, 59. Б.

Тоо кен казуу тармагындагы орточо айлык акы негизги металл жана даяр металл буюмдарынын өндүрүшүндө байкалган, анда мисалы, 2015-жылы ал 22,6 миң сомду түзгөн, эң төмөн айлык акыга келсек, бул таш жана күрөң көмүр казууда – 8,9 миң сомду түзгөн. (6-сүрөттү кара).

Республиканын тоо кен тармагын анализдөө жана комплекстүү баалоо жер казынасынын минералдык-сырьёлук ресурстары Кыргызстандын абдан кымбат байлыгы болуп эсептелерин көрсөттү жана аларды бүгүнкү жана келечектеги максаттуу өздөштүрүү өлкө экономикасынын артыкчылыктуу жана бюджет түзүүчү тармактарынын бири болуп саналган тоо кен комплексинин өнүгүсүнө жана иштешине мүмкүнчүлүк берет.

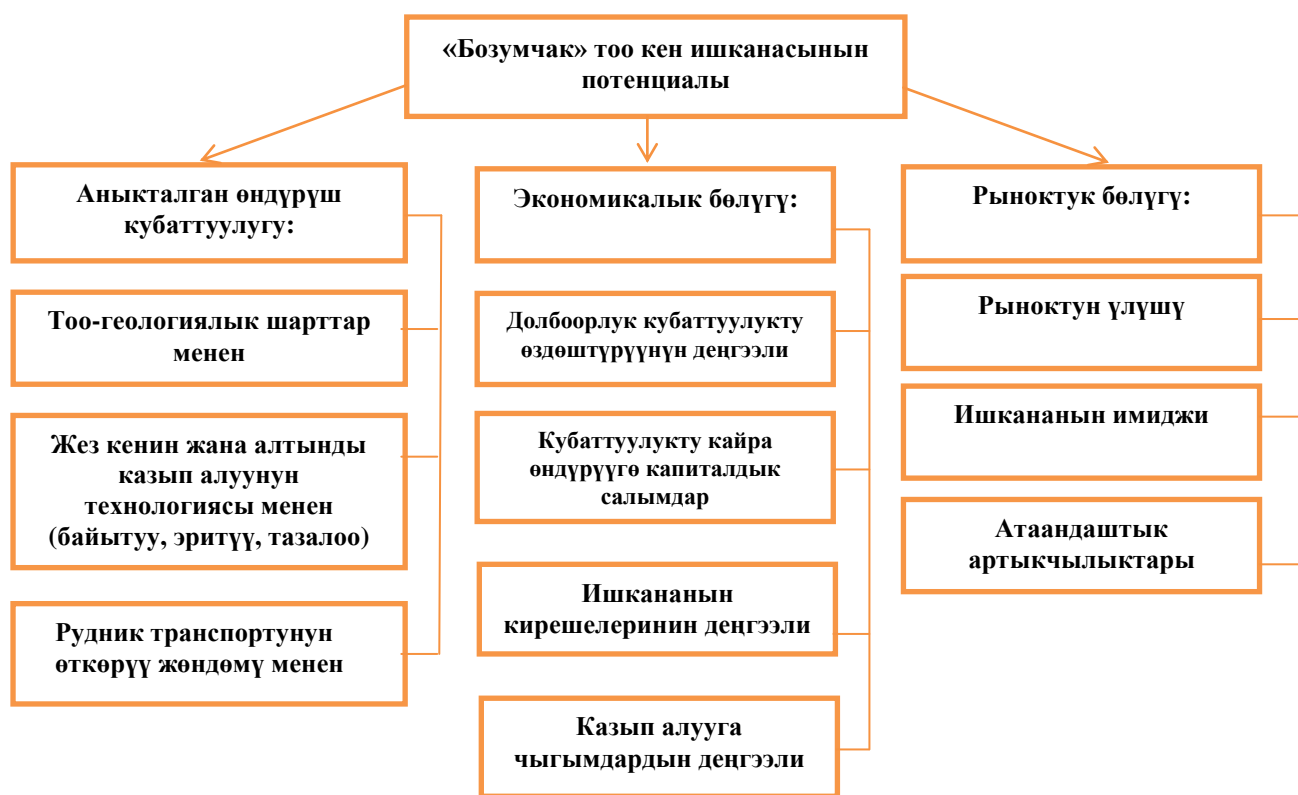
Акыркы он жыл ичинде Кыргызстанда тоо кен казган компаниялар менен жергиликтүү калктын ортосундагы социалдык чыр-чатактардын санынын өсүшү белгиленген. Орун алып жаткан чыр-чатактуу кырдаалдар сан жагынан өсүү тенденциясына ээ жана азыркы учурда республиканын дээрлик бардык аймактарын камтыган. Чыр-чатактар атайын –уюштуруучулук мүнөзгө ээ болууда жана көпчүлүк учурда зомбулук аракеттери менен коштолууда. Жергиликтүү калктын койгон негизги талабы - компаниялар тарабынан тоо кен иштерин толугу менен токтотуу жана жер казынасын пайдаланууга болгон лицензиялык укугунун аракеттерин токтотуп коюу болуп саналат.

Жүргүзүлгөн социалдык изилдөөлөр чыр-чатактардын келип чыгышынын төмөнкү негизги себептерин бөлүп кароону көрсөттү, алар:

экологиялык кесепеттер; тоо кен компанияларынын ишине ишенбөөчүлүк; мамлекеттик органдарга ишенбөөчүлүк; айрым топтордун кызыкчылыктарын түртүү; социалдык маселелер.

Жергиликтүү коомчулуктардын арасындагы тоо кен ишканаларына карата чырлуу жана каршылык көрсөтүү потенциалынын орун алып жатышы биздин республикадагы инвестициялык климатка жана аймактардын өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет. Коомдук мамилелердин бардык катышуучуларынын ортосундагы чыр-чатактарды чечүүнүн туруктуу жана түшүнүктүү механизмдеринин жоктугу мыйзамсыз жана укуксуз усулдарды колдонууга алып келет.

Диссертациялык иште Бозумчак руднигинин ишине анализ жүргүзүлгөн жана комплекстүү баа берилген. 2007-жылы кен чыккан жерди иштетүү үчүн «Казакмыс» корпорациясы лицензия алган. Азыркы учурда кенди өздөштүрүү менен KAZ Minerals Тобуна кирген «КАЗ Минералз Бозумчак» компаниясы (рынокто «Казакмысты» 2014-жылкы реорганизациялоонун натыйжасында пайда болгон) алектенүүдө. Кен чыккан жердин тастыкталган жана болжолдонгон запастары 122,6 миң тонна жезге, 22,9 миң тонна алтынга жана 140,7 миң тонна күмүшкө бааланган. Бул запастар кен чыккан жерди 18 жылга эксплуатациялоого жетиши керек. Бозумчак кени 2011-жылдан тарта иштей баштаган. Иштетүүчү болуп эсептелген «КАЗ Минералз Бозумчак» ЖЧК кен чыккан жерге 350 млн. АКШ доллары тегерегинде инвестиция жумшаган.

7-сүрөт. Бозумчак тоо кен комбинатынын потенциалы
Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

2015-жылдын ортосуна чейин иштетүү стадиясында турган жана операциялык иштен акча агымын өндүргөн эмес. 2015-жылдын ортосунан тарта Компания концентратты реализациялоодон киреше ала баштаган.

Базалык потенциал болуп пайдалуу кенди казып алуунун бекитилген, жаратылышта жаткан, эмгектик, фонддук, финансылык жана материалдык ресурстардын ар кандай түрлөрүнүн жыйындысы менен тастыкталган өндүрүштүк кубаттуулук эсептелет. (7-сүрөттү кара).

«Бозумчак» ТБКнын потенциалын өздөштүрүү даражасы өндүрүш кубаттуулугун өздөштүрүү деңгээлин мүнөздөп турат. Мында кенди казып алуунун пландык көлөмү жана аны камсыздоонун ишенимдүүлүгү маанилүү көрсөткүч болуп саналат.

3-таблицадан көрүнүп тургандай, баланстык кенди казып алуу жылдан жылга көбөйгөн жана 2015-жылда 448,64 миң тоннага жеткен.

3-таблица. «Бозумчак» рудниги ачылган учурдан тарта казып алуунун көрсөткүчтөрү

	Чен. бирд. миң.т.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.
Казып алынган бардык баланстык руда		99,49	371,40	410,68	448,64
<i>АИ рудадагы алтындын өлчөмү</i>	г/т.	2,04	2,13	1,88	1,77
<i>АИ рудадагы жездин өлчөмү</i>	%	0,98	1,05	1,02	0,97
<i>АИ рудадагы күмүштүн өлчөмү</i>	г/т.	10,32	11,92	10,33	9,96
АИ алтындын көлөмү	кг	202,552	790,169	772,650	794,316
АИ жездин көлөмү	т	970,140	3 904,932	4 207,360	4 346,503
АИ күмүштүн көлөмү	кг	1 026,840	4 428,297	4 240,874	4 466,776

Булак: «Бозумчак» руднигинин маалыматтары.

Акыркы үч жылда казып алынган алтындын көлөмү 700дөн ашуун кг.ды, жездики 4,3төн ашуун миң тоннаны, БР күмүштүкү 4,4 тоннаны түздү.

«Бозумчак» руднигинин ишинде тобокелчиликтерди башкаруу кем эмес мааниге ээ. «Kaz Minerals PLC»та тобокелчиликтерди башкаруу процесси эл аралык ИСО 31000 Стандартына негизделген. Учурдагы стандарт компанияга максаты тобокелчилик менеджментинин процессин жалпы башкарууга, менеджментти стратегиялык пландаштырууга, отчеттуулук процессине, саясатка жана маданий баалуулукка интеграциялоо болуп эсептелген инфраструктураны иштеп чыгууга, киргизүүгө жана жакшыртууга укук берет.

Муну менен «Бозумчак» руднигинин тоо кен ишмердүүлүгү Жалал-Абад областынын экономикалык, социалдык өнүгүүсүнө жана салыктарды төлөө, персоналдын айлык акыларын төлөп берүү жана сатып алуу жөндөмдүүлүгүн колдоо аркылуу Кыргызстандын экономикасына кыйла салым кошот. Эмгекти коргоо жана техникалык коопсуздук маселелерине эң олуттуу көңүл бурулууда, анткени коопсуз жумуш орду – администрациянын жана анын кызматкерлеринин ишиндеги минималдуу зарылдык.

«Кыргыз Республикасынын тоо кен өнөржайын башкарууну жакшыртуу жана инновациялык өнүктүрүү» үчүнчү главасында тоо кен

өнөржайын инновациялык башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүнүн негизги багыттары сунушталган, тоо кен өнөржайын инновациялык-инвестициялык өнүктүрүүнүн Жол картасы жана башкаруунун модели иштелип чыккан, ошондой эле тоо кен өнөржайын 2015-жылга чейинки мезгилде өнүктүрүүнүн Стратегиялык болжолу сунушталган.

КРнын экономикасынын өнүгүүсү басымдуу даражада атамекендик тоо кен өнөржайынын өнүгүү деңгээли жана жана республиканын жакынкы келечектеги стратегиялык өнүгүүсүнүн эң артыкчылыктуу багыттарынын бири болуп саналган минералдык сырьёлук ресурстарды өздөштүрүү менен аныкталат.

Тоо кен тармагын келечектүү өнүктүрүү үчүн тоо кен өнөржайынын ишмердүүлүгүн SWOT-анализ менен жетишерлик так аныктоо зарыл. (4-таблицаны кара).

4 –таблица. КРнын тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнүн SWOT-анализи

Күчтүү жактары	Начар жактары
<p>Республикадагы минералдык-сырьёлук ресурстардын ар түрдүүлүгү.</p> <p>Геологиялык кызматта жакшы чалгындоо – геологиялык инфраструктуранын болушу.</p> <p>Жөндөлгөн тоо өндүрүшүнүн циклине ээ иштеп жаткан ишканалар.</p> <p>Тышкы рыноктогу металл рудаларына жана металл продукцияларына болгон баалардын кыйла жана туруктуу өсүшү.</p> <p>Металлдардагы жана металл продукциясындагы технологиялык муктаждыктардын өсүшү.</p> <p>Сейрек металл рудаларын казып алуунун негизинде жогору кошумча нарктагы инновациялык өндүрүштөрдү түзүү боюнча потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр бар.</p>	<p>Нормативдик-уюмдук базанын жетишпегендиги.</p> <p>Калк тарабынан тоо кен ишканаларынын өнүгүүсүнө каршылык көрсөтүү.</p> <p>Мамлекеттик башкаруу органдарындагы коррупция жана мыйзамдык базанын коррупциялашып кеткендиги.</p> <p>Долбоорлорду жүзөгө ашыруу жолунда компанияларга өтүүгө кыйын болгон уруксат, экспертиза берүү жол-жоболорунун санынын көптүгү.</p> <p>Кен иштетүүнүн айлана –чөйрөгө тийгизген терс таасири.</p> <p>Жогорку квалификациялуу кадрлардын жетишпестиги.</p> <p>Инвесторлордон, импорттук технологиялардан, тышкы рыноктон жана сатып өткөрүүдөн кыйла көз карандылык.</p> <p>Интеграциялык бөлүк – билим берүү- ИИТК – өндүрүштүн жоктугу.</p> <p>Зыяндуу заттардын абага жана сууга чыгарылуусун ылдыйлатуу механизмдин жоктугу.</p>
Мүмкүнчүлүктөр	Коркунучтар
<p>Металл продукцияларына баалардын өсүшү ишканалардын кирешесинин өсүүсүнө алып келет.</p> <p>Транспорттук инфраструктураны өнүктүрүү чалгындалган кен чыккан жерлерди өздөштүрүүгө алып келет.</p> <p>ТКӨнү өнүктүрүү жаатындагы инвестициялык долбоорлорду жүзөгө ашыруу.</p> <p>ТКӨнү модернизациялоого ири муктаждык.</p> <p>ТКӨнү башкаруунун инновациялык жолуна өтүү.</p>	<p>Металл продукцияларына баалардын төмөндөөсү ишканалардын кирешесинин азайышына алып келет.</p> <p>Кендердин минералдык запастарынын түгөнүшү.</p> <p>Республиканын жалпы атаандаштык жөндөмүнүн төмөндөшү.</p> <p>Экономикадагы сырьёлук багыттын сакталып калуусу.</p> <p>Улуттук валютанын кыйла девальвациялануусу.</p> <p>Тармак чыгарып жаткан продукциянын атаандаштык жөндөмүнө таасирин тийгизүүчү энергия алып жүрүүчүлөргө баалардын өсүшү.</p>

Булак: автор тарабынан иштелип чыккан.

SWOT-анализ тоо кен өнөржайынын натыйжалуулугун жогорулатуунун олуттуу жана масштабдуу чараларын минералдык-сырьёлук базаны өнүктүрүүдө кабыл алуу зарыл экенин, бул үчүн геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзгөн уюмдар мамлекеттик деңгээлде да, инвесторлордун жана жер казынасын пайдалануучулардын деңгээлинде да адекваттуу болууга тийиш

экенин көрсөттү. Геологиялык чалгындоолордун инновациялык усулдарын жана запастарды кайрадан баалоону өнүктүрүү керек. Мында геологиялык чалгындоону жана запастарды мындан ары кайрадан баалоону рудалык сырьёдон алынган бардык кошумча, айрыкча төмөн баалуу компотенттерди казып алуу боюнча маселелерди чечүүнү эсепке алуу менен жүргүзүү зарыл.

Тоо кен өнөржайын башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизм жакшыртуунун негизги багыттары болуп төмөнкүлөр эсептелет:

Мамлекеттик –жекече өнөктөштүктү өнүктүрүү.

Тоо кен өндүрүшүнүн иштешинин негизги шарттарынын бири болуп өнөржай-экономикалык өнүгүүнүн жана атаандаштыкты жогорулатуунун каражатын аныктоочу катары тышкы да, ички да рынокто мамлекеттик жана жеке капиталды тартуу эсептелет.

Транспорттук инфраструктура.

Республиканын тоо кен өнөржайын келечектүү өнүктүрүүнүн кезектеги олуттуу аспекти болуп минералдык-сырьёлук базанын заманбап структурасына жеткиликтүү болгон өлкөнүн транспорттук системасын түзүү саналат жана ал транспортко жеткиликтүүлүктү камсыз кылууга жана кендердеги өнөржайлык өздөштүрүүгө жарактуу минералдык-сырьёлук ресурстардын рентабелдүүлүгүн жогорулатууга тийиш.

Илимий –инновациялык потенциалды өнүктүрүү.

Тоо кен тармагын илимий-технологиялык потенциалды түзүүнүн алкагында кыйла туруктуу өнүктүрүү үчүн импорттук технологияларды толук масштабда адаптациялаштыруу үчүн жергиликтүү инновациялык потенциалга жайгаштыруу бир топ маанилүү болуп саналат.

Чет өлкөлүк инновациялык потенциалдын эсебинен гана техникалык-механикалык кайрадан куралдандыруу дайыма убактылуу мүнөзгө ээ, демек, ал тармактын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кыла албайт. Аталган багытты өнүктүрүү өндүрүштү механизациялаштыруунун жана автоматташтыруунун төмөн деңгээли боюнча маселелерди чечүүнү камсыз кылышы мүмкүн, ошондой эле республика дүйнөнүн өнүккөн тоо кен өлкөлөрүнөн 2 -2,5 эсеге артта калып жаткан атамекендик ишканалардагы эмгек өндүрүмдүүлүгүн кыйла жогорулатууга алып келет.

Тоо кен кластерин өнүктүрүү.

Ар кандай адистиктер боюнча потенциалдуу тоо кен кластерлерин пландаштыруу реалдуу аныкталган потенциалдуу минералдык-сырьёлук ресурстарды аймактардын жайылышын бөлүү менен айкалыштыруунун геологиялык жана экономикалык бөлүүгө негизделиши керек.

Реализациялоонун биринчи этабы болуп кластерди идентификациялоо жана калыптануу мезгили эсептелет. Бул этапта кластерди түзүүнүн максаттары жана милдеттери, анын предметтик жана тармактык курамы аныкталат, өндүрүшкө керектүү болгон ресурстарды топтоо процессинин баскычтуу процесси талап кылынат. Бул этап, айрыкча кластерлерди каржылоонун тышкы булактары: мамлекеттик колдоо, ири тоо кен компанияларынын ж.б. ар кандай финансылык жана материалдык ресурстары чоң ролду ойноого тийиш.

Протокластердин (потенциалдуу кластер) экинчи этабы өнүгүп жаткан кластерге, же түзүлүү стадиясындагы кластерге айлануусун түшүндүрөт. Анын ички атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн негизги ички булактары аныкталат, институттардын системасы жана ички инфраструктурасы, ишинин негизги субъектилери, формалары жана алардын өз ара жана кластердин калган катышуучулары менен мамилелеринин мүнөзү түзүлөт. Ички ресурстар жана булактар менен камсыз кылуу кластердин туруктуу өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк берет.

Үчүнчү этап кластерди түзүү процессинин аякташы болуп эсептелет. Кластер жайылтылган системага трансформацияланат, анын ички жана тышкы чөйрө менен болгон макро жана микро өз ара аракеттенүүсүнүн туруктуу байланышы аныкталат. Ички булактар жана ресурстар кластердин кеңири кайра өндүрүшүн камсыз кыла баштайт.

Жергиликтүү калк менен тоо кен компанияларынын ортосундагы натыйжалуу мамилелерди өркүндөтүү.

Жергиликтүү коомчулуктар жана тоо кен компанияларынын өз ара пайдалуу жана өз ара өнөктөштүк түшүнүшүүсүнө программалык жана долбоорлук мамилелерди киргизүү зарылдыгы бышып жетилди. Мунун негизги башталышы жергиликтүү коомчулуктун, тоо кен компанияларынын кадыр-барктуу өкүлдөрүнүн катышуусу менен кеңешүүчү органдарды уюштуруу болушу керек жана анын максаты болуп тоо кен компанияларынын иши менен байланышкан көйгөйлөрдүн комплексин чыр-чатаксыз жана натыйжалуу жөнгө салуу эсептелүүгө тийиш.

Тоо кен тармагынын инвестициялык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Түзүлгөн жагдайларда инвестициялык климатты жакшыртуу үчүн инвестициялык ишмердүүлүктү стимулдаштыруу системасын, саясий жана экономикалык кырдаалды турукташтырууну эске алуу менен эң кыска мөөнөттө иштеп чыгып, киргизүү зарыл. Жөнгө салынган салык жана бажы саясаты, инвестициялык процесстерди башкарууну өркүндөтүү, инфляциянын деңгээлин төмөндөтүү инвесторлордун ишинин социалдык-экономикалык жана укуктук шарттарын жакшыртууга көмөк көрсөтөт.

Айкындуулук жана отчеттуулук.

Тоо кен компанияларынын иши масштабдуу жана узак мөөнөттүү терс таасир көрсөтүүсү ыктымал экенине жана экологиялык коопсуздук маселелеринин кеңири чөйрөсүн чечүүгө көрсөтүп жаткан таасиринен улам ага айрыкча көңүл бурулуп жаткандыгына байланыштуу компаниялардан ачык айкындуулукту жана отчеттуулукту жогорулатуу талап кылынат.

Тоо кен компанияларынан системалык түрдө алардын экологиялык коопсуздук жаатында алган милдеттенмелеринин аткарылышын тастыктаган айлык, жылдык отчеттуулукту, иш-аракеттердин жана стандарттардын планын, долбоорду иштетүү жана реализациялоонун этабындагы макулдашылган иш-аракеттердин натыйжалуулугун, ошондой эле тобокелчиликтерди азайтуу, өндүрүштүк иштин экология чөйрөсүнө тийгизе турган кесепеттерин жумшартуу пландарын талап кылуу зарыл.

Мындан улам тоо кен ишканаларынын ишин башкаруу системасынын ишинде өндүрүш процессинин бардык катышуучуларынын компетентүүлүгү талап кылынат, тактап айтканда, аткарылып жаткан милдеттердин структуралык бөлүгүн жана өз ара байланышын эсепке алуу жана көзөмөлдөө керек

Диссертациялык иште КРнын тоо кен өнөржайын инновациялык-инвестициялык өнүктүрүүнүн Жол картасы сунушталган, анда Жол картасы – бул тоо кен тармагын инновациялык-инвестициялык өнүктүрүү үчүн коюлган социалдык-экономикалык максаттарга жетишүү боюнча пландуу жана болжолдуу чаралардын комплекси.

Жол картасын иштеп чыгууда негизги максаттар болуп КРнын тоо кен өнөржайын орто жана узак мөөнөттүү келечекте өнүктүрүүнүн багыттарын аныктоо жана республиканын мамлекеттик саясатын эске алуу менен минералдык-сырьёлук ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу саналат.

Жогоруда көрсөтүлгөн максаттарга жетишүү төмөнкү бир нече милдеттерди чечүүнү талап кылат:

- инвестициялык ресурстар жетишпеген шарттарда минералдык-сырьёлук ресурстардын айрым маанилүү кендерин иштетүү боюнча приоритеттүү багыттарды жүйөөлөштүрүп негиздөө;

- 2015-жылга чейинки перспективага тоо кен өнөржайындагы инновациялык -инвестициялык саясатты өндүрүштүн туруктуу өсүшүн камсыз кыла турган кыска мөөнөттүү гана эмес, орто жана узак мөөнөттүү келечекке багытталган ар кандай булактардан инвестицияларды тартууда ырааттуу жүргүзүүнү уюштуруу;

- жергиликтүү калктын жана тоо кен компанияларынын кызыкчылыктарын эске алуу менен мыйзамдык-укуктук базаны өркүндөтүү;

- жергиликтүү калкты жумуш орундарынын санын көбөйтүү, калктын турмуш- тиричилик деңгээлин жогорулатуу жана минералдык-сырьёлук ресурстарды акыл эстүү пайдалануу аркылуу максималдуу түрдө жумуш менен камсыз кылуу үчүн тоо кен комплексинин бардык механизмдерин жана каражаттарын пайдалануу;

- экономиканын кен казып алуучу жана бул процесске тартылган башка секторлорунун оптималдуу өз ара аракеттерин камсыз кылуу менен кендерди өздөштүрүүгө багытталган тоо кен казып алуучу жана социалдык инфраструктураны түзүү;

- тоо кен өнөржайын жаратылыш-рекреациондук, геологиялык-экономикалык, техникалык, социалдык-экономикалык долбоорлоп-изилдөө жана изилдөөлөр менен иштеп чыгууларды айкалыштыруунун негизинде илимий –техникалык коштоо менен камсыз кылуу.

Жол картасынын этаптары жана тоо кен тармагын өнүктүрүүнүн максаттуу көрсөткүчтөрү.

Сунушталган Жол картасын үч этап менен жүзөгө ашыруу болжолдонот:

биринчи этап – 2017-2019 – жылдарга чейин тиешелүү инвестициялык этап;

экинчи этап – продукцияны казып алуудан, өндүрүүдөн жана реализациялоодон түшүүчү туруктуу жогору кирешелердин этабы, 2020-2022 - жылдар;

үчүнчү этап – минералдык-сырьёлук ресурстарды казып алуу төмөндөгөндө жана жабыла баштагандагы компенсациялык этап, 2023-2025 - жылдар.

Баштапкы этапта комплексти өнүктүрүүнүн биринчи кезектеги мыйзамдык-укуктук жана экономикалык механизмдерин иштеп чыгуу, жана ошондой эле тармакка тышкы жана ички инвестицияларды тартуу менен тоо кен тармагынын уюштуруучулук-башкаруу структурасын оптималдаштыруу каралат.

Экинчи этапта тоо кен тармагын мамлекеттик башкаруу системасын, маалыматты чогултуу, анализдөө, кайра иштеп чыгуу, сактоо жана берүү системасын модернизациялоо, тоо кен жумуштары үчүн илимий-техникалык жана кадрларды камсыздоо аркылуу казып алуудан, өндүрүүдөн жана реализациялоодон түшүүчү туруктуу жогору кирешелер болжолдонот.

Жол картасын биринчи жана экинчи этаптарын реализациялоо процессинде жекече минералдык-сырьёлук ресурстары бар тоо кен ишканаларынын камсыз болуусунун мониторингин жүзөгө ашыруу, өнөржайдын жекече минералдык ресурстарын пайдаланууга негизделген айрым тармакчаларын өнүктүрүү программаларын, анын карамагындагы минералдык-сырьёлук потенциалды эске алуу менен республиканын аймактарын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программаларын иштеп чыгуу жана корректировкалоо пландаштырылууда

Жол картасынын биринчи жана экинчи этабын реализациялоо мамлекет тарабынан да, минералдык-сырьёлук ресурстарды казып алуу боюнча ишканалардан да айрым финансылык чыгымдарды талап кылат.

Үчүнчү этапта минералдык-сырьёлук ресурстарды казып алуу төмөндөгөндө жана жабыла баштаганда айрым компенсациялык төлөмдөрдү төлөп берүү болжолдонот.

Жол картасын реализациялоонун үчүнчү этабы тоо кен тармагын жана аймактарды өнүктүрүү программаларын минералдык –сырьёлук ресурстардын ар кандай түрлөрүн казып алуунун көлөмүнүн кыйла төмөндөө жана республиканын ИДПда тоо кен ишканаларынын продукцияларынын үлүшүнүн төмөндөө жагына карай корректировкалоону болжолдойт.

Тоо кен тармагын инновациялык өнүктүрүү.

Тоо кен комплексинин инновациялык өнүгүү жолуна өтүшү геологдук чалгындоо маалыматтарын алуу, аларды кылдат иштеп чыгуу, реализациялоо жана кеңири пайдаланууга берүү каражаттарын инженердик- техникалык кайра жабдып чыгууну болжойт.

Геологиялык чалгындоонун тармакчаларын кайрадан жабдуу тоо кен комплексинин бардык тоо кен ишканаларын инженердик-техникалык аттестациялонун (инновациялык-технологиялык аудиттөө) жыйынтыктарына негизделүүгө тийиш; ага жетишилгенде эскирген, заманбап эмес инженердик-

техникалык жабдууларды алмаштырууну кошкондо, тоо кен өндүрүшүн реформалоо жана кайра өзгөртүү боюнча сунуштар аныкталат.

Курчап турган жаратылыш чөйрөсүн коргоо.

Тоо кен комплексине курчап турган жаратылыш чөйрөсүнө аны сөзсүз терс өзгөрүүлөргө дуушар кылуучу жогорку интенсивдүү таасир этүү мүнөздүү. Өнөржай өндүрүшүнүн жана кенди чыгарып алуу процессинде тоо кен объектилери жайгашкан зоналарда (шахталарда, рудниктерде, тоо кен байытуучу фабрикаларда) калыптанып калган экологиялык абал толугу менен же жарым жартылай бузулат.

Табигый –жаратылыш ресурстарын тоо кен комплексинин иштетүүнүн натыйжасында болбой коё турган түгөнүүдөн, булгануудан сактап калуу үчүн кендердеги минералдык-сырьёлук ресурстарды казып алууда жер казынасын акыл эстүүлүк жана кылдаттык менен пайланууга умтулуу керек.

Жол картасын ресурстук камсыздоо.

Тоо кен тармагын өнүктүрүү боюнча чараларды жүзөгө ашыруу үчүн тартылган инвестициялык жана башка финансылык ресурстардын катарында төмөнкүлөр болжолдонот:

- мамлекеттик, аймактык даректүү, максаттуу программаларды жүзөгө ашыруу үчүн республикалык бюджеттен бөлүнгөн каражаттар;
- аймактардагы тоо кен өнөржайын өнүктүрүү программасынын алкагындагы жергиликтүү бюджеттик каражаттар;
- сырттан тартылган инвестициялык агымдар, кредиттер жана гранттар;
- иишкнаалардын жана ээлик кылуучулардын ички инвестициялык агымдары.

Жол картасын жүзөгө ашыруунун механизми.

Тоо кен комплексин өнүктүрүүнүн Жол картасын жүзөгө ашыруунун негизги жоболору жана механизмдери, аны инновациялык-инвестициялык камсыздоо жана жүзөгө ашыруу төмөнкүлөрдөн турат:

- Жол картасы республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн жана бүткүл экономиканы структуралык кайра куруу милдеттерин чечүү максатында ресурстарды концентрациялоонун артыкчылыгын камсыздай турган уюштуруу-чарбалык, экологиялык, социалдык жана башка программалык чаралардын бирдиктүү комплекси катары иштелип чыгылат;
- Жол картасында тоо кен өнөржайынын жалпы абалын баяндоо, анализдөө жана комплекстүү баа берүү, анын көйгөйлөрү, аларды чечүүнүн мүмкүн болгон варианттары жана ыкмалары ж.б. чагылдырылууга тийиш;
- Жол картасынын алкагында тоо кендик жана башка багыттардын жана объектилердин – минералдык-сырьёлук ресурс кендеринин, мамлекеттик программалык иш-чаралардын, ресурстардын бардык түрлөрүнө болгон муктаждыктардын объектилер жана этаптар боюнча математикалык эсептөөлөрдүн конкреттүү тизмеги иштелип чыгат, ошондой эле багыттарды, объектилерди аткаруунун мөөнөттөрү жана милдеттүү иш-чаралар, аткаруучулар, жылдар, багыттар, объектилер, жүзөгө ашыруунун этаптары жана жалпысынан Жол картасы боюнча бөлүштүрүлгөн булактар жана каржылоонун көлөмү аныкталат;

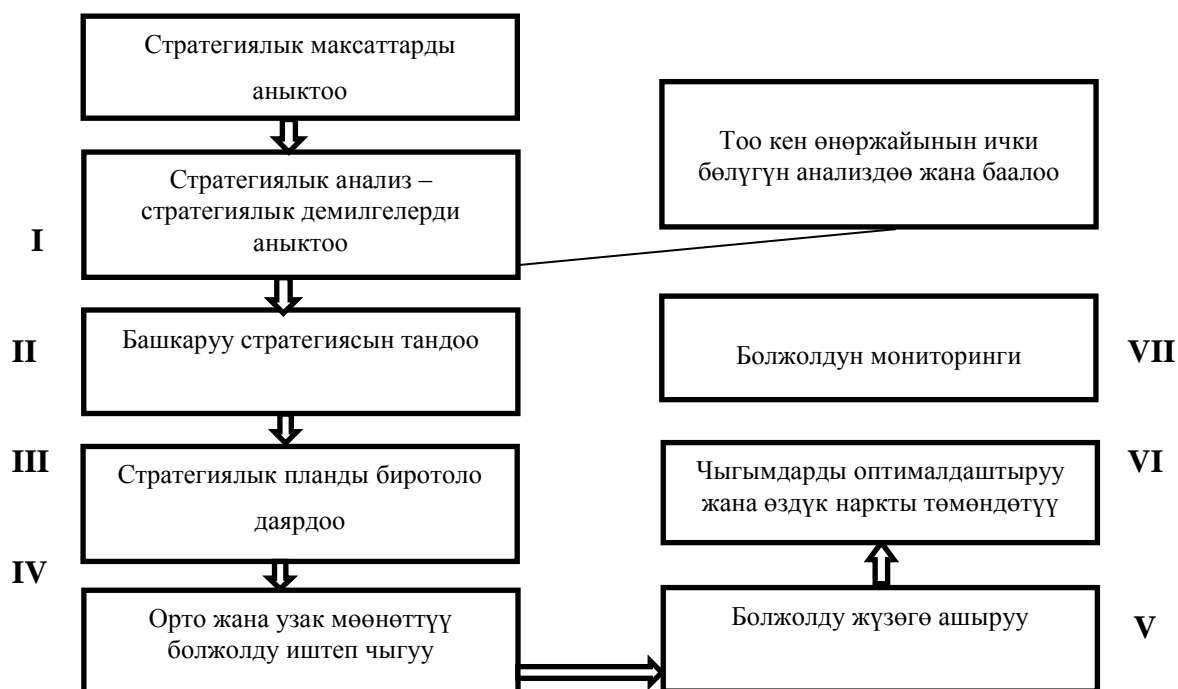
- Жол картасы анын жетишүүсү үчүн иштелип чыккан түпкү максатына жетүүгө тийиш;

- жалпысынан алганда Жол картасын багыттар жана объектилер боюнча жүзөгө ашыруу күтүлгөн социалдык-экономикалык натыйжалардын иштелип чыккан болжолуна негизделген, анда программалык иш-чаралардын экономикалык натыйжалуулугунун математикалык эсептөөлөрүн иштеп чыгуу каралган.

Ошондуктан Жол картасын жүзөгө ашыруунун сунуш кылынган бардык этаптарында Жол картасында каралган мамлекеттик жана мамлекеттик эмес колдоонун каражаттарын жана механизмдерин максатка ылайыктуу жүзөгө ашыруу боюнча ишти күчөтүү турат. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес колдоонун каражаттарын жана механизмдерин пайдалануу алардын коюлган максаттарга жана милдеттерге карата натыйжалуулугуна үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү менен коштолууга тийиш. Мониторингдин жыйынтыктары боюнча жыл сайын Жол картасынын натыйжалуулугун өркүндөтүү боюнча макулдашылган чаралар кабыл алынат.

Диссертациялык иште тоо кен өнөржайын 2025-жылга чейинки мезгилге өнүктүрүүнүн Стратегиялык болжолу сунуш кылынган. Пайдалуу кендерди казып алуунун жана өндүрүүнүн стратегиялык болжолун иштеп чыгуу өндүрүштөгү кыйынчылыктардан улам жаралган жана тоо кен ишканаларынын өнүгүүсүн башкарууга болгон мамилелердин эволюциялык-инновациялык өнүгүүсүнүн натыйжасы болуп калды.

Тоо кен өнөржайынын жана бир нече этаптан туруп, бири бирин ээрчиген минералдык-сырьёлук ресурстарды өндүрүүнүн стратегиялык болжолун сунуштайбыз. (8-сүрөттү кара).

8-сүрөт. Рудасырьёлук ресурстарды өндүрүүнүн стратегиялык болжолу.
Булак: автор тарабынан иштелип чыккан.

КРнын тоо кен өнөржайын 2025-жылга чейиники мезгилде өнүктүрүүнү болжолдоштурууда «у» жана «х» маалыматтары киргизилген линиялык регрессиянын курулушу колдонулду.

Мисалы катары 2025-жылга чейиники мезгилде «Бозумчак» ТБКда казылып алынуучу балансалык руданын миң тонна менен болжолун келтиребиз. (5 –таблицаны кара).

5 – таблица. «Бозумчак» руднигинде балансалык руданы казып алууну болжолдоштуруу үчүн линиялык регрессия жана баштапкы маалыматтар.

Жыйынтыктардын тыянагы				
Регрессиялык статистика				
Көбөйтүлгөн R	0,884911			
R –квадрат	0,783067			
Нормаланган R –квадрат	0,674601			
Стандарттык ката	90,43884			
Байкоолор	4			
Дисперсиондук анализ				
Манилүүлүгү				
df	SS	MS	F	F
1	59049,1	59049,1	7,219438	0,115089
2	16358,37	8179,183		
3	75407,47			

Коэффициенттер	Стандарттык ката	t-Статистика	P-Мааниси	Ылдыйкы 95%	Жогорку 95%	Ылдыйкы 95%	Жогорку 95%
Ү- кесилиш	60,87	110,7645	0,549544	0,637799	-415,711	537,4512	-415,711 537,4512
Өзгөрүлмө X1	108,673	40,44548	2,686901	0,115089	-65,3498	282,6958	-65,3498 282,6958

Булак: автор тарабынан иштелип чыккан.

Жыйынтыгында акыркы 5 жылдагы, тактап айтканда, 2011-2015 - жылдардагы ретроперспективалык индикаторлодун баштапкы мазмуунун киргизүү менен биз «Бозумчак» ТБКдагы балансалык кенди казып алууну болжолдоштурдук, же болбосо:

2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
604,235	712,908	821,581	930,254	1038,927	1147,6	1256,273	1364,946	1473,619

Булак: болжол автор тарабынан эсептелип чыккан.

Демек, ретроперспективалык мазмуундун индикаторлорун пайдалануу жана аларды жогоруда келтирилген формулаларга киргизүү менен биз тоо кен өнөржайын өнүктүрүүнүн негизги индикаторлорун болжолдоштурдук.

Тоо кен өнөржайын 2025-жылга чейиники мезгилде стратегиялык өнүктүрүүнү болжолдоштурууну иштеп чыгуунун жүрүшүндө биз болжол маалыматтар боюнча төмөнкү натыйжаларга жетиштик.

Биз түзгөн болжол маалыматтардын жыйынтыгы боюнча:

1) 2025-жылга казып алынган бардык пр 2015-жылдын көрсөткүчтөрүнө карата 19,7% өсүш менен 321ге жетет.

2) Негизги металлдарды өндүрүүчү ишканалардын саны 2015-жылга салыштырмалуу 75% өсүш менен 21 түзөт. Анын себептери болуп лицензия берүүнү тартипке келтирүү, жергиликтүү калктын тоо кен компанияларынын ишине болгон нараазычылыгынын азайышы, ошондой эле республиканын тоо кен тармагына салынуучу инвестициялардын көбөйүшү саналат.

ИДП республиканын экономикасынын негизги индикаторлорунун бири болуп эсептелет, ошондуктан болжолдонгон мезгилге карата тоо кен ишканаларынын ИДПдагы үлүшү 2014-жылдагы 8,4%дан, 2025-жылда 13%га

чейин жогорулайт. Тоо кен ишканаларынын өнөржай секторундагы үлүшү 58,4% га чейин жетет, 2011-жылдагы базистик мезгилге анализ жүргүзүүдө тоо кен казуу тармагынын республиканын өнөржай секторундагы үлүшү 58,6%га чейин жетип, 2014-жылда 53,9%га чейин төмөндөгөнү байкалган.

Тоо кен ишканаларынын өнөржай продукциясын өндүрүүнүн көлөмү 2025-жылга 14670,3 млн. сомго жетет, анын ичинде металл рудаларын казып алуу сомдук эквивалентте 2993, 37 млн. сомго жетет же тоо кен ишканаларынын өнөржай продукциясынын жалпы көлөмүнүн 20,4% түзөт.

Өнөржай продукциясынын көлөмүнүн металл рудаларын казып алуу боюнча негизги өсүшү алтынды, күмүштү жана жезди казып алуунун эсебинен камсыз болот.

Тоо кен комплексинде долбоорду ийгиликтүү жүзөгө ашыруу көп жагынан жаратылыш ресурстарына, ар кандай техникалык -өнөржайлык чечимдерге жана долбоордун жалпы техникалык аспектилеринен кем эмес роль ойногон финансылык-инвестициялык бөлүгүнө көз каранды. Практикада инвестициялоонун структуралык бөлүгүн иштеп чыгууда пайдаланылган ар кандай чечимдер болот, аны менен кошо тышкы же ички инвестордун катышуусу маанилүү бойдон кала берет. Мындай катышуу ар кандай форматка ээ болушу ыктымал, бирок долбоорду аяктоо этабында анын башкы максаты каражаттарды андан кийин да натыйжалуу пайдалануунун туруктуу пайдубалын камсыз кылууда жатат. Каражаттарды натыйжалуу пайдалануу салынган каражаттардан киреше алууну тездетет жана тоо кен тармагын инвесторлор үчүн жетиштүү деңгээлде жагымдуу кылат.

Инвестициялардын тоо кен тармагынын негизги капиталына салынган көлөмү 2015-жылга 72181,8 млн. сомго чейин өсөт, бул 2015-жылга салыштырмалуу 2,8 % өсүштү камсыз кылат, тоо кен тармагынын негизги капиталына салынуучу суммардык инвестициядагы үлүшүнө келсек, анда ал 2012-жылы 27%ды түзсө да 2025-жылы 20,1%дан ашпайт.

Тоо кен өнөржайынын ишканаларында иштеген кызматчылардын санын болжолдоо жалпысынан жана айрым тармактар жана өндүрүш түрлөрү боюнча жумушчу күчүнүн күтүлгөн, потенциалдуу мүмкүн болгон өсүшүн баалоого мүмкүнчүлүк берет. Иштелип чыккан болжолдун жардамы менен кайрадан түзүлгөн жумуш орундарынын эмгек ресурстарынын болжолдонгон көбөйүшүнө дал келишин аныктоо керек. Эмгек ресурстары боюнча маалыматтар өлкө экономикасын жумушчу күчү менен камсыз кылууну, жумушсуздуктун жана иш менен алектенгендердин күтүлгөн деңгээлин баалоодо кеңири пайдаланылат.

Каралып жаткан мезгилге тоо кен тармагынын ишканаларында иштеп жаткан кызматчылардын жылдык орточо саны 21 789 адамга жетет. Тоо кен тармагынын ишканаларындагы жаңы жумуш орундарын ачуунун эсебинен 31,6%дан ашуун өсүш болоору күтүлөт.

Демек, республиканын тоо кен тармагын натыйжалуу жана туруктуу өнүктүрүүнүн болжолдоо Кыргызстандын бүткүл экономикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн башкаруу этаптарынын бири болуп саналат жана анда тышкы жана ички чөйрөнү анализдөөнүн жана баалоонун, болжолдоонун,

пландаштыруунун жана бүткүл республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн натыйжалуулугун жана туруктуулугун камсыз кыла турган башкаруу чечимдерин көзөмөлдөөнүн ырааттуу аракеттери каралат.

ТЫЯНАК ЖАНА СУНУШТАР

Тоо кен өнөржайын башкаруунун уюштуруу-экономикалык механизминин ролун жана маанисин аныктоо менен Кыргызстандын тоо кен өнөржайын башкарууну өркүндөтүү жана инновациялык өнүктүрүү боюнча жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасы төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берди:

1. Тоо кен өнөржайын өнүктүрүү боюнча жүргүзүлгөн анализ жер казынасынын минералдык-сырьёлук ресурстары Кыргызстандын теңдешсиз байлыгы экенин жана аларды азыркы учурда жана келечекте максаттуу өздөштүрүү өлкө экономикасынын артыкчылыктуу жана бюджет түзүүчү тармагы болуп эсептелген тоо кен комплексинин өнүгүүсүнө жана иштешине мүмкүнчүлүк берерин көрсөттү.

2. Тобокелчиликтердин теориялык жана практикалык түшүнүктөрүн изилдөө процессинде алардын классификациясы толукталды, тоо кен өнөржайын башкарууда тобокелчиликтердин кеңири мүнөздөмөсү менен кошо негизги беш тобу аныкталды.

3. Тоо кен компанияларынын жергиликтүү органдар жана калктын коомдук уюмдары менен өз ара мамилелери боюнча «Бозумчак» ТБКда сыноодон өткөрүлгөн комплекстүү сунуштар жана рекомендациялар берилди.

4. «Бозумчак» ТБКдагы инновациялык башкарууну өркүндөтүүнүн мисалында тоо кен өндүрүшүн жалпы башкаруунун үлгүсү катары усулдук рекомендациялар сунушталды.

5. КРнын тоо кен өнөржайын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүүнүн жана өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттары иштелип чыкты.

6. Республиканын тоо кен өнөржайын инновациялык өнүктүрүү стратегиясынын уюштуруу-экономикалык механизминин Жол картасын иштеп чыгуу усулу сунушталды.

7. Тоо кен өнөржайын 2025-жылга чейинки мезгилде комплекстүү өнүктүрүүнүн стратегиялык болжолу иштелип чыкты.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Тулекеев И.В. Кыргызстан: ресурсы и результаты добычи золота [Текст] / И.В. Тулекеев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №6, 2016, ISBN 1694-7649, стр. 106-109.
2. Тулекеев И.В. Практика проектных рисков в горнорудной промышленности [Текст] / И.В. Тулекеев // Вестник науки и творчества, Международный научный журнал, выпуск №5 Казань 2016, ISBN 2413-6395 стр.466-469

3. Тулекеев И.В. Проблемы взаимоотношений горнорудных компаний с местными органами и общественными организациями населения [Текст] / И.В. Тулекеев // Вестник АГУПКС №22, 2016г., Бишкек, ISBN 1694-5433, стр.146-150
4. Тулекеев И.В. Особенности рисков в горнорудной промышленности Кыргызстана [Текст] / И.В. Тулекеев // Научные исследования: от теории к практике, сборник материалов международной научно-практической конференции №2 (8), Чебоксары, 2016, ISBN 2413-3957, стр.194-196
5. Тулекеев И.В. Сравнительная характеристика результатов Кыргызстана и Монголии по разработке полезных ископаемых [Текст] / И.В. Тулекеев // Инновационные технологии в науке и образовании, сборник материалов международной научно-практической конференции № 1(5), Чебоксары, 2016, ISBN 2413-3981, стр.90-93
6. Тулекеев И.В. Сравнительная характеристика результатов Кыргызстана и Монголии по разработке полезных ископаемых [Текст] / И.В. Тулекеев // Современные научные исследования и разработки Издательство: Научный центр "Олимп" (Москва) ISSN: 2415-8402 стр.90-93

РЕЗЮМЕ

Тулеев Ильяс Валерьевич

«Кыргызстандын тоо-кен өнөр жайын инновациялык өнүктүрүү жана башкаруусун жакшыртуу» 08.00.05 – Экономика жана элдик чарбаны башкаруу адистиги боюнча экономикалык илимдер кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертациясы

Негизги сөздөр: тоо-кен өнөр жай, инновациялык өнүктүрүү, жол картасы, өнөр жай сектору, экспорт, импорт, божомолдуу көрсөткүчтөрү, тоо-кен продукциясы.

Изилдөө объекти: тоо-кен өнөр жай жана аны заманбап башкаруу, процесстери жана укуктук аспекттери изилдөө объекти болуп саналат.

Изилдөө максаты башкаруунун теоретикалык көйгөйлөрүн жалпылоо жана тактоо жана анын негизинде тоо-кен ишканалардын, жер казынасынын ээси болуп саналган мамлекеттин жана минералдык чийки затты керектөөчүлөр болуп саналган жарандык коомдун экономикалык кызыкчылыктарынын макулдуулугунун негизинде, республиканын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө багытталган республиканын тоо-кен өнөр жайын башкаруу уюштуруу-экономикалык механизм жакшыртуу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары: изилдөөнүн жүрүшүндө талдоо жана синтез ыкмасы, системалык жана аналитикалык мамилеси колдонулган, алар жалпысында экономикалык талдоонун ишенимдүүлүгүн жана жыйынтыктардын негиздүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүнчүлүк жаратты.

Алынган жыйынтыктар: теоретикалык-методикалык жыйынтыгында турат жана КР тоо-кен өнөр жайынын экономикалык туруктуулугун жана өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча практикалык рекомендациялар сунушталган, мындай жагдай республиканын бардык өнөр жайынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет.

Колдонуу даражасы: экономикалык адистиги боюнча студенттерге, магистранттарга, аспиранттарга «Тармактык экономика», «Микроэкономика», «КР экономикасын өнүктүрүүсүндө инновациянын ролу» дисциплиналары боюнча окуу-методикалык комплекстерин, колдонмолорун жана программаларын КР жогорку окуу жайларында иштетип чыгуу үчүн изилдөөнүн жыйынтыктарын колдонууга болот.

Колдонуу аймагы: тоо-кен өнөр жайын өнүктүрүү боюнча сунушталган стратегиялык божомолу тоо-кен комплексин башкаруусун мындан ары жакшыртуу үчүн алгачкы багыттарын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

РЕЗЮМЕ

Тулекеев Ильяс Валерьевич

«Совершенствование управления и инновационное развитие горнорудной промышленности Кыргызстана» диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: горнорудная промышленность, инновационное развитие, дорожная карта, промышленный сектор, экспорт, импорт, прогнозные индикаторы, горнорудная продукция.

Объект исследования: объектом исследования является горнорудная промышленность и ее современное управление, процессы и правовые аспекты

Цель исследования является обобщение и уточнение теоретических проблем управления и на основе этого совершенствование его организационно-экономического механизма управления горнорудной промышленностью республики, основанного на согласовании экономических интересов горнорудных предприятий, государства как собственника недр и гражданского общества как потребителя минерального сырья, ориентированного на устойчивое социально-экономическое развитие республики.

Методы исследования: в ходе исследования использовался метод анализа и синтеза, системный и аналитический подход, которые в общем дали возможность обеспечить достоверность экономического анализа и обоснованности выводов.

Полученные результаты: состоят в теоретико-методических выводах и предложены практические рекомендации по обеспечению экономической устойчивости и развитию горнорудной промышленности КР, которая даст возможность повышению эффективности всей горнодобывающей промышленности республики.

Степень использования: результаты исследования можно использовать в вузах КР для разработки учебно-методических комплексов, пособий и программ по дисциплинам: «Отраслевая экономика», «Микроэкономика», «Роль инновации в развитии экономики КР», студентам, магистрантам, аспирантам по экономическим специальностям.

Область применения: Предложенный стратегический прогноз развития горнорудной промышленности даст возможность определить приоритетные направления для дальнейшего совершенствования управления горнорудным комплексом.

RESUME

Tulekeyev Ilyas Valeryevich

“Improvement of management and innovative development of ore mining of Kyrgyzstan” thesis for a degree of Candidate of Economic Sciences in the specialty 08.00.05 – Economy and Management of the National Economy

Key words: ore mining, innovative development, road map, industrial sector, export, import, forecast indicators, mining production.

Research object: research subject is ore mining and its modern management, processes and legal aspects.

Research objective is generalization and specification of theoretical problems of management and on the basis of it improvement of its organizational and economic mechanism of ore mining management of the republic based on coordination of economic interests of the mining enterprises, the state as the owner of a subsoil and civil society, as the consumer of mineral raw materials focused on sustainable social and economic development of the republic.

Research methods: during the research the method of analysis and synthesis, system and analytical approach were used, they have broadly given the opportunity to provide reliability of the economic analysis and validity of conclusions,.

Received results: consist of theoretical methodical conclusions and the following practical recommendations were offered regarding ensuring economic stability and development of ore mining of KR, which will give the opportunity to increase efficiency of the whole mining industry of the republic.

Degree of use: results of the research can be used in higher educational institutions of KR for development of educational and methodical papers, grants and programs for disciplines: “Branch economy,” “Microeconomics,” “Innovation role in development of the economy of KR” to students, master’s students, and postgraduates on economic specialties.

Scope of application: the offered strategic forecast of development of ore mining will give opportunity to define priority directions for further improvement of the mining complex management.

Басууга 29.09.2017-ж. кол коюлду. Форматы 60x84 ¹/₁₆
Кагазы офсеттик. Жасалгасы: «Times». Көлөмү: 2 б.б.
Басуу офсеттик. Нускасы: 100 даана.
«Аракет-Принт» ЖЧКда басылды.

